
Instytut Historii i Teorii Państwa i Prawa UMCS
Zakład Historii Państwa i Prawa

Artur KOROBOWICZ

**Komisja Prawnicza i pierwszy okres prac nad przygotowaniem
reformy ustroju sądownictwa w Królestwie Polskim po powstaniu
styczniowym ***

Юридическая комиссия и первый период работы над подготовкой реформы
судоустройства в Царстве Польском после январского восстания

La Commission Juridique et la première période des travaux relatifs à la préparation
de la réforme du système de juridiction dans le Royaume de Pologne après l'insur-
rection de janvier

I. UWAGI WSTĘPNE

Rok 1864 rozpoczyna okres przygotowania i realizacji pełnej reformy ustroju sądowego w Królestwie Polskim. Fiasko planów Wielopolskiego i powstanie styczniowe przesądziły o zwycięstwie w carskiej polityce wobec Królestwa tendencji centralizacyjnych. W konsekwencji przystąpiono do zupełnej likwidacji polityczno-ustrojowych i prawnych odrębności Królestwa Polskiego od Rosji.

Organizacja sądownictwa w Królestwie, wywodząca się jeszcze z czasów Księstwa Warszawskiego i całkowicie różna od rosyjskiej, musiała więc być poddana gruntownej reformie. Była jednak w życiu publicznym w Królestwie ostatnią dziedziną, która poddała się rusyfikacji, a prace nad jej reformą trwały wyjątkowo długo. Przygotowywana od schyłku r. 1864 i wprowadzona w życie w r. 1876, reforma doprowadziła do unifikacji ustroju sądownictwa na ziemiach Królestwa i Rosji.

* Problematyka Komisji Prawniczej nie doczekała się dotychczas w literaturze historyczno-prawnej monograficznego opracowania. Czytelnik znajdzie nieco wiadomości, z natury rzeczy ogólnych, na ten temat w: A. Okolski: *Wykład prawa administracyjnego i prawa administracyjnego obowiązującego w Królestwie Polskim*, t. I, Warszawa 1880, ss. 203—204; *Straty archiwów i bibliotek warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych*, t. II, Warszawa 1956, s. 115; Cz. Ohryzko-Włodarska: *Organizacja władz włościańskich w Królestwie Polskim i ich pozostałość aktowa (1864—1918)*, Warszawa 1973, ss. 17—18. W tej ostatniej pracy nie bez błędnych ustaleń.

Obok skutków klęski powstania styczniowego na osiągnięcie tego celu złożyły się i inne przyczyny. Na początku lat sześćdziesiątych XIX stulecia w Rosji zakończone zostały prace nad pełną reformą sądownictwa. Ustawy sądowe cesarstwa z listopada 1864 r. (st. st.), będące częścią szerszych reform, próbujących pchnąć Rosję na tory burżuazyjnego rozwoju, tworzyły nowoczesną organizację sądową, mogącą stanowić podstawę do unifikacji sądownictwa Królestwa i Rosji. Dotychczasowy bowiem rosyjski system sądowy, chaotyczny, przestarzały i w gruncie rzeczy feudalny, nie mógł być wzorem dla sądownictwa Królestwa.¹ Dlatego prowadzone wcześniej prace kodyfikacyjne nad reformą sądownictwa w Królestwie Polskim nie miały na celu jego unifikacji z sądownictwem rosyjskim, a jedynie usunięcie wad i usterek funkcjonującej już organizacji sądowej bądź stworzenie w jej miejsce nowej, bardziej przystosowanej do społecznych, gospodarczych i politycznych stosunków w kraju.²

Zrealizowana w latach czterdziestych próba upodobnienia i częściowego powiązania sądownictwa Królestwa z rosyjskim miała wszystkie cechy reformy fragmentarycznej i powierzchownej i nie likwidowała jego odrębności judykacyjnej, organizacyjnej i administracyjnej.³ Natomiast w latach 1864—1876, przygotowując projekty reformy sądowej, nie stawiano sobie za cel stworzenia oryginalnej, odrębnej organizacji sądowej w Królestwie. Postawiony przed reformą cel — unifikacja — z góry przesądzał o tym, że prace kodyfikacyjne pójdą głównie w kierunku zastosowania rosyjskich ustaw sądowych z r. 1864 do Królestwa, z pewnymi jedynie zmianami, wynikającymi z przesłanek politycznych. Wreszcie reforma uwłaszczeniowa z r. 1864, istotnie zmieniając na ziemiach Królestwa stosunki własnościowe i powiększając klientelę sądową o nową, liczną grupę chłopów-właścicieli, stawiała na porządku dziennym kwestię rozbu-

¹ Do reformy sądowej z r. 1864 w sądownictwie rosyjskim obowiązywał system 3 instancji merytorycznych, przy czym samych sądów pierwszej instancji było co najmniej 7 rodzajów. Dopiero ustawy sądowe z r. 1864 oddzieliły władzę sądową od wykonawczo-administracyjnej, wprowadziły jawność procesu i równość stron w procesie, przyjęły zasadę 2 instancji merytorycznych i trzeciej kasacyjnej oraz zagwarantowały niezawisłość urzędu sędziowskiego, ustalając, iż sędzia nie może być zdjęty z urzędu lub przeniesiony, jak tylko na własną prośbę lub na mocy wyroku sądowego. Patrz: *Sudiebnaja rieforma*, pod red. N. W. Dawydowa i N. N. Polianskiego, t. I, Moskwa 1915, ss. III—IV, 208, 312, 322—323; S. S. Tatiszczew: *Imperator Aleksandr II, jego życie i carstwowanie*, t. I, Pietiersburg 1903, ss. 523—524.

² Szczegółowo o pracach nad reformą sądownictwa w Królestwie Polskim do r. 1864: W. Sobociński: *Zapomniane prawo o organizacji sądownictwa w Królestwie Polskim z 1856 r.*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” [dalej cyt. CPH], 1970, t. XXII, z. 1, ss. 111—152; id.: *Zagadnienie reformy sądowej i sądów gminnych w Królestwie Polskim w latach 1856—1864*, CPH, 1970 t. XXII, z. 2, s. 101—157.

³ A. Korobowicz: *Zmiany w ustroju sądownictwa najwyższego w Królestwie Polskim w latach 1815—1876*, CPH, 1972, t. XXIV, z. 2, ss. 125—141.

dowania sądownictwa najniższych instancji. Utworzone przez ukazy o urządzeniu włościan i gmin wiejskich sądy gminne, jako stojące poza systemem sądownictwa ogólnego, a także ze względu na swój skład i kompetencje, kwestii tej nie rozwiązywały.

Przygotowanie reformy sądowej złożono całkowicie w ręce prawników rosyjskich. W większości byli to młodzi, rozpoczynający dopiero karierę urzędnicy centralnych organów rosyjskich, delegowani w tym celu do Warszawy. Nie związani żadnymi węzłami z Królestwem, nie znający tradycji miejscowego sądownictwa, dawali oni gwarancję właściwego — z punktu widzenia władz carskich — przygotowania reformy. O ich wyborze i o odsunięciu polskich prawników od prac kodyfikacyjnych zdecydował N. Milutin. On też sprawował faktyczne kierownictwo nad wszystkimi wprowadzanymi w Królestwie po r. 1863 reformami, zmierzającymi do ścisłego zespolenia Królestwa z Rosją.⁴

II. POWOŁANIE KOMISJI PRAWNICZEJ I WALKA O CHARAKTER REFORMY SĄDOWEJ

Na początku października 1864 r. zapadły ostateczne decyzje o przygotowaniu reformy sądowej w Królestwie Polskim. W dniu 23 IX/5 X 1864 r. zostały zatwierdzone przez cesarza wnioski Komitetu do spraw Królestwa Polskiego (*Komitiet po dielam Carstwa Polskogo*), polecające namiestnikowi niezwłocznie przystąpić do zorganizowania w Warszawie Komisji Prawniczej (*Juridiczeskaja Komissija*). Komisji, działającej pod nadzorem i kierownictwem Komitetu Urządzącego (*Uczrieditielnyj Komitiet*), postawiono zadanie rozpatrzenia przygotowanych w toku dotychczasowych prac kodyfikacyjnych materiałów i projektów oraz opracowanie podstawowych zasad reformy sądowej w Królestwie Polskim. W skład Komisji miał wejść przynajmniej jeden członek Komitetu Urządzącego oraz inne „doświadczone i prawomyślne” osoby, wybrane przez Komitet Urządzący, jak i delegowane do Warszawy spośród znanych rosyjskich prawników-praktyków. Ci ostatni, od których uzależniono powodzenie przedsięwzięcia, mieli być wybrani według tych samych kryteriów, jakie zastosowano przy wyborze „wykonawców polskiej reformy włościań-

⁴ Nikołaj A. Milutin — działacz rosyjskiej reformy uwłaszczeniowej, od r. 1861 senator, w latach 1864—1866 członek Komitetu Urządzącego w Królestwie Polskim, członek Komitetu do spraw Królestwa Polskiego w Petersburgu. Od maja 1866 r. stanął w randze Ministra Sekretarza Stanu na czele powołanej wtedy Własnej J.C.M. Kancelarii do spraw Królestwa Polskiego. Faktycznie już od r. 1863 N. Milutin z polecenia cesarza kierował pracami nad przygotowaniem reformy uwłaszczeniowej w Królestwie i jej realizacją oraz całkowitą unifikacją ustrojową Królestwa z Rosją.

skiej”.⁵ W tym momencie nie przesądzono więc jeszcze kierunku, w jakim miała pójść projektowana reforma sądowa, nie wykluczono też całkowicie udziału w pracach przygotowawczych miejscowych prawników.

W Królestwie tymczasem, na tle metod realizacji kolejnych reform politycznych i ustrojowych, zmierzających do ogólnej unifikacji, zarysował się wśród delegowanych tu działaczy rosyjskich podział na dwie grupy. Z jednej strony było to otoczenie namiestnika Berga, który w reformach likwidujących odrębności Królestwa widział istotne zagrożenie swego urzędu i stąd starał się je odwlekać. Grupa ta reprezentowała też pogląd, iż po stłumieniu powstania stan wojenny i wojskowa dyktatura w kraju nie mogą być przedłużane, że konieczna jest działalność władz cywilnych i wciągnięcie do przeprowadzanych reform samych Polaków. Do grupy Berga zaliczano Arcimowicza, Zabołockiego, a potem także Koszelewa.

Przeciwnie stanowisko w łonie Komitetu Urządzającego, generalnie biorąc reprezentujące koncepcję N. Milutina, zajmowali książę Czerkaski i Sołowiew, którzy dążąc do szybkiego i całkowitego podporządkowania wszystkich dziedzin życia publicznego Królestwa organom petersburskim, nie ufali miejscowemu polskiemu aparatowi urzędniczemu opanowanemu przez ziemiaństwo. Podjęte reformy, głównie uwłaszczeniowa i sądowa, najsilniej godziły w interesy tej klasy społecznej, ich realizacja nie mogła więc być powierzona jej reprezentantom. Spór na tle metod realizacji carskiej polityki w Królestwie po powstaniu styczniowym, występując nie tylko wśród sfer administracji rosyjskiej w Warszawie, ale także i w Petersburgu, nie pozostał bez wpływu na określenie zadań Komisji Prawniczej, jej skład i zasady organizacyjne. Na etapie tworzenia Komisji i początków jej działalności, wyraźne zwycięstwo nad Bergiem odniósł N. Milutin.⁶

⁵ Patrz: Dziennik Komitetu d.s. Królestwa Polskiego [druk w jęz. ros.], Centralnyj Gosudarstwiennyj Istoriceskij Archiw w Leningradzie [dalej cyt. CGIAL], F. 1270, op. 1(47), nr 40, k. 23 n. Autorem koncepcji składu osobowego i zadań Komisji był N. Milutin, którego memoriał o pracach byłej Komisji Kodyfikacyjnej Królestwa Polskiego stanowił podstawę do dyskusji i sformułowania wniosków w Komitecie d.s. Królestwa Polskiego. W sporządzonej jeszcze 2/14 III 1864 r. własnoręcznej, 7-punktowej notatce Aleksandra II, zestawiającej sprawy do załatwienia w Królestwie Polskim, pod punktem 6 umieszczono: „prace ustawodawcze Komisji Kodyfikacyjnej” (uwierzytelniona przez N. Milutina kopia tej notatki w Centralnyj Gosudarstwiennyj Archiw Oktiabrskoj Rewolucji w Moskwie [dalej cyt. CGAOR], F. 547, op. 1, nr 261, k. 235). Namiestnik Berg ustosunkował się do tych spraw punkt po punkcie w obszernym liście do cesarza z 4/16 IX 1864 r. (*Ibid.*, k. 236–252), pisząc pod punktem 6: „*Il faut l'actives. Cela est nécessaire.*” Taką drogą doszło do sporządzenia przez Milutina wspomnianego memoriału.

⁶ Zagadnienie sporu o reorganizację Królestwa po r. 1863 oczekuje jeszcze dokładniejszego opracowania. Dotychczas najwięcej co do tej kwestii przyniósł arty-

Po otrzymaniu zatwierdzonych przez cesarza 23 IX/5 X 1864 r. wniosków Komitetu do spraw Królestwa Polskiego, Berg przystąpił do organizowania Komisji Prawniczej. Jego starania poszły w kierunku powierzenia przewodnictwa w Komisji Wiktorowi Arcimowiczowi, który od listopada 1863 r. był wiceprezesem Rady Stanu i członkiem Rady Administracyjnej Królestwa.⁷ Berg razem z Arcimowiczem przygotowali propozycję składu Komisji, przewidując udział w jej pracach głównie znanych i doświadczonych prawników polskich.

Już 25 X/6 XI 1864 r. Berg, wykorzystując powrót Aleksandra II z zagranicy, w drodze pomiędzy Wierzbłowem a Wilnem uzyskał zgodę cesarza na mianowanie Arcimowicza przewodniczącym Komisji Prawniczej, a członków Rady Stanu: R. Hubego, W. Dutkiewicza i L. Łackiego oraz Dyrektora Głównego Komisji Rządowej Sprawiedliwości T. Wosińskiego — na jej członków. Mianowanie wskazanych przez Berga prawników z Rosji: generalnego audytora floty — Janiewiczza-Janiewskiego, senatora Pławskiego, oberprokuratora V departamentu Rządzącego Sentatu — Kowalewskiego, rzeczywistego radcę stanu — Tiurina i byłego profesora Uniwersytetu w Petersburgu Spasowicza, cesarz uzależnił od sprawdzenia możliwości oddelegowania ich do Warszawy.⁸ Wszyscy oni bądź odmówili udziału w pracach kodyfikacyjnych w Królestwie, bądź ich udział wykluczono ze względów politycznych (np. prof. Spasowicza).

kuł K. Groniowskiego: *Walka Milutina z Bergiem (spór o reorganizację Królestwa Polskiego po roku 1863)*, „Kwartalnik Historyczny” 1962 R. LXIX, z. 4, s. 891 i n. Ponadto fragmentarycznych danych dostarczają prace Ł. Obuszenkowej (*Fond W. A. Arcimowicza i Fond kniaziej Czerkaskich*) i Z. Talwirskiej (*Fond F. F. Berga*) [w:] *Wosstanie 1863 g. i russko-polskie riewolucyonnyje swiazi 60-ch godow*, Moskwa 1960, ss. 388—389, 392, 463, 469—486. Charakter dokumentacji źródłowej mają tu prace współczesnych: W. Spasowicz: *Soczinienija*, t. X, SPetersburg 1902, ss. 347—462 (*W. Arcimowicz, jego diejatielnost' w Carstwie Polskom 1863—1866 g.g.*) i A. Koszelow: *Zapiski Aleksandra Iwanowicza Koszelowa (1812—1833)*, Berlin 1884, ss. 147—148, 174—175, 178—179.

⁷ Telegram Aleksandra II do Berga z 7 XI 1863 r. CGAOR, F. 547, op. 1, nr 630, k. 34. Arcimowicz, Polak z pochodzenia, był w trakcie realizacji reformy uwłaszczeniowej w Rosji gubernatorem kałużskim i dał się poznać jako zwolennik konsekwentnego wprowadzenia tej reformy w życie. We wrześniu 1863 r. skierowany został do Królestwa w celu zapoznania się ze stanem administracji cywilnej kraju w związku z projektem powierzenia mu stanowiska dyrektora głównego Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych — patrz: list Arcimowicza do Berga z września 1863 r. CGAOR, F. 547, op. 1, nr 86, k. 4—7 i list Aleksandra II do Berga z 14/26 IX 1863 r. CGAOR, F. 547, op. 1, nr 630, k. 7: „*Le Sénateur Arzymowicz doit être, à l'heure qu'il est déjà à Varsovie. Mon intention est de le mettre à la tête de la Commission de l'Intérieur [...]*”. Arcimowicz przyłączył się w Warszawie do grupy Berga.

⁸ Patrz: memoriał W. Płatonowa do cesarza ze stycznia 1865 r. — CGIAL, F. 1270, op. 47, nr 77, k. 2—9 i pismo Berga do Płatonowa z 9/21 I 1865 r. — CGAOR, F. 547, op. 1, nr 914, k. 42.

W trzy dni po rozmowie z cesarzem, 28 X/9 XI 1864 r., Berg kieruje za pośrednictwem W. Płatonowa dwa następne wnioski, mające na celu utrwalenie kierowniczej roli Arcimowicza w pracach nad reformą sądową oraz przygotowanie i przeprowadzenie jej zgodnie z założeniami taktycznymi grupy Berga-Arcimowicza. Wniosek pierwszy dotyczył upoważnienia Arcimowicza do zapoznania się z ogólnym biegiem spraw w wydziale sprawiedliwości i przeprowadzenia wizytacji sądownictwa na wszystkich jego szczeblach w celu „stopniowej likwidacji nienormalnego nadzoru nad sądami”. Berg pisał wprost, że w aktualnej sytuacji wyłania się konieczność *pristupit' k podgotowleniju wiadomstwa justycyi k priniatiju priedprinimajemych rieform i postiepiennomu ograniczeniju nadzora wojennoj własti za sudami*.

W drugim wniosku Berg proponował powierzenie Arcimowiczowi przewodnictwa w Komisji Rządowej Sprawiedliwości przy rozpatrywaniu ważniejszych spraw.

Obie te propozycje zostały z polecenia cesarskiego skierowane do Komitetu do spraw Królestwa Polskiego, gdzie na posiedzeniu 9 listopada (st. st.) spotkały się z negatywnym przyjęciem. W pierwszej sprawie Komitet stanął na stanowisku, iż „Osłabienie wspomnianego nadzoru obecnie, gdy w Królestwie realizuje się reformy wymagające zdecydowanych środków i energicznych działań, byłoby zdecydowaną nieostrożnością, a osłabić nadzór tylko w stosunku do sądownictwa [...] byłoby szczególnie niewskazane, a nawet szkodliwe; bowiem, jak wynika z odpowiedzi Sekretarza Stanu Milutina, właśnie w organach wydziału sądowego spotyka się najmniej zrozumienia i najwięcej przeciwdziałania podjętym przez rząd przeobrażeniom”.⁹

Dziennik Komitetu uzyskał zatwierdzenie cesarskie 22 XI/4 XII 1864 r. Arcimowicz został upoważniony do wizytacji sądownictwa „nie wchodząc jednak przy tym w stosunki między władzami sądowymi a zarządami wojskowo-policyjnymi”. Przy odrzuceniu wniosku Berga w sprawie przewodniczenia przez Arcimowicza w Komisji Rządowej Sprawiedliwości wskazano wprost na zbyt wyraźne podobieństwo takiego rozwiązania ze stanowiskiem, jakie zajmował ongiś Wielopolski.¹⁰

W ten sposób, podjęta przez Berga i Arcimowicza, próba odsunięcia Milutina i jego ludzi od większego wpływu na przygotowanie reformy sądowej zakończyła się porażką namiestnika. Była to jednocześnie porażka

⁹ Pismo Płatonowa do Berga nr 431 z 9/21 XII 1864 r. — CGAOR, F. 815, op. 1, nr 486, k. 1—4.

¹⁰ „[...] tym bardziej że na niedogodność podobnego rozwiązania była już zwrócona uwaga JCM w 1862 r., gdy także prawo przewodniczenia w Komisjach Rządowych powierzono byłemu naczelnikowi rządu cywilnego, markizowi Wielopolskiemu” — *ibid.*, k. 4.

koncepcji oparcia się w przygotowaniu tej reformy na kadrach sądowych Królestwa i wykorzystania miejscowych władz cywilnych.

Ale Berg jeszcze nie poddawał się. W osobistym liście do Aleksandra II, datowanym w Warszawie 10/22 XII 1864 r., wobec niemożności przyjazdu do Warszawy proponowanych przez niego rosyjskich prawników-praktyków i uczonych, wysuwa propozycję wyłonienia Komisji Prawniczej spośród prawników polskich.¹¹ W ślad za tym Arcimowicz kieruje do dyrektora głównego sprawiedliwości pismo, w którym komunikuje o decyzji cesarskiej powołania Komisji Prawniczej oraz prosi o zebranie i przetłumaczenie na język rosyjski przygotowanych dotychczas projektów reorganizacji sądownictwa w Królestwie, a także opinii głównych władz sądowych i znanych prawników o możliwości zastosowania ustaw sądowych cesarstwa w Królestwie.¹²

Berg, nie otrzymawszy merytorycznej odpowiedzi na swój projekt, zwraca się z kolei oficjalnie do ministra sekretarza stanu Królestwa, Płatonowa, o wyjednanie zgody cesarza na otwarcie Komisji Prawniczej bez oczekiwania na przyjazd prawników z Rosji¹³, a następnie znów ponawia propozycję w liście do Aleksandra II¹⁴.

W tych ostatnich pismach Berg wysuwa już argument, iż ustawy sądowe cesarstwa są w Królestwie znane, co ułatwi prace Komisji, „gdyż zasady przyjęte jako podstawa ustroju sądownictwa i postępowania są-

¹¹ „*Animé du désir de Vous obéir et d'exécuter Vos ordres, je crois de mon devoir, Sire, de demander s'il plait à V.M.I. que je procède à la nomination d'une commission chargée de ce travail en la composant des hommes de loi de ce pays et de savants en jurisprudence dont on peut disposer à Varsovie*” — CGAOR, F. 728, op. 1, nr 2742, cz. II, k. 507—508. Na liście Aleksander II zadekretował: „Nie nachożu eto udobnym”.

¹² AGAD Warszawa, Akta III Rady Stanu [dalej cyt. ARS], nr 335, nie paginowane, pismo z 16/28 XII 1864 r. Przy następnym piśmie z 6/18 I 1865 r. Arcimowicz przesyła Dyrektorowi Głównemu Sprawiedliwości 70 egzemplarzy nowych ustaw sądowych, „które raczysz JWP według swego uznania przesłać władzom sądowym i osobom znanym Mu ze swej biegłości w prawie, wzywając je zarazem o udzielenie w rychłym, ile być może, czasie opinii swej, o ile zasady w ustawach tych przyjęte znaleźć mogą zastosowanie w Królestwie”.

¹³ Pismo z 9/21 I 1865 r. — CGAOR, F. 547, op. 1, nr 914, k. 42—43. Patrz także *ibid.*, k. 47 — wysłany w ślad za tym prywatny list Berga do Płatonowa. Jest to brudnopis, w którym ostatnie zdanie, zakreślone co prawda ołówkiem, świadczy o tym, iż Berg nie pozbył się jeszcze złudzeń co do roli, jaką w reformie sądowej mogą odegrać organy Królestwa: „*Nakonec, nie izlisznim sczitaju, czto trudy etoj Komissii mogut byt' podwiergnuty razsmotrieniju Gosudarstwiennogo Sowjeta Carstwa i wzojdu na utwierzdenije Jego Impier. Wielicestwa.*”

¹⁴ List z 14/26 I 1865 r. — CGAOR, F. 547, op. 1, nr 263, k. 46: „*Je suis prêt à les exécuter, même pour le cas qu'il serait impossible de nous accorder des jurisconsultes russes haut placés dans la magistrature de l'Empire.*”

dowego w cesarstwie w wielu przypadkach schodzą się z tym porządkiem, który tu już dawno funkcjonuje”.¹⁵

Dnia 19/31 I 1865 r. Aleksander II rozkazał wnieść propozycje Berga pod obrady Komitetu do spraw Królestwa Polskiego, co Płatonow uczynił w dwa dni później.¹⁶ Stanowisko Komitetu nie było trudne do przewidzenia. Wszystkie usiłowania i manewry Berga, co najmniej od listopada 1864 r. poczynając, skazane były na niepowodzenie. Milutin w tym okresie miał w sprawach Królestwa daleko idące pełnomocnictwa cesarskie i trudno przypuszczać, iż pozwoliłby w Petersburgu, aby plany Berga i Arcimowicza uzyskały aprobatę, tym bardziej iż za pozornie drugorzędnymi kwestiami skompletowania składu i rozpoczęcia prac przez Komisję Prawniczą bez udziału prawników rosyjskich kryła się groźba utracenia całej milutinowskiej koncepcji carskiej polityki w Królestwie po powstaniu styczniowym.

W momencie przekazania przez Płatonowa wniosku Berga Komitetowi do spraw Królestwa Polskiego Milutin miał już częściowo przygotowanych kandydatów do obsadzenia kierowniczych stanowisk w Komisji Prawniczej, a także gotowy projekt instrukcji Komisji.¹⁷ Dnia 6/18 II 1865 r. cesarz po rozmowie z Milutinem wydał decyzję o jednoczesnym rozpatrzeniu w Komitecie wniosku Berga i przygotowanego przez Milutina projektu instrukcji.¹⁸ Posiedzenie Komitetu odbyło się 9/21 II 1865 r.; Milutin uzyskał odrzucenie wniosku Berga. Szedł jednak dalej. Chciał doprowadzić do przyjęcia projektu instrukcji, która w sposób drobiazgowy określałaby nie tylko zadania, skład i tryb funkcjonowania Komisji Prawniczej, ale nawet „szczegóły postępowania kancelaryjnego”.¹⁹ Tą drogą poprzez ścis-

¹⁵ CGAOR, F, 547, op. 1, nr 914, k. 47. O próbach rozpoczęcia prac nad reformą sądową w Królestwie przed przybyciem prawników rosyjskich pisze też Sobociński: *Zagadnienie reformy sądowej...*, s. 150.

¹⁶ Pismo nr 491 W. Płatonowa do Zarządzającego sprawami Komitetu d.s. K.P. S. Żukowskiego z 21 I 2 II 1865 r., CGIAL, F. 1270, op. 47, nr 77, k. 1.

¹⁷ Projekt *ibid.*, k. 12–17.

¹⁸ *Ibid.*, k. 10–11 — pismo nr 120 N. Milutina do S. Żukowskiego z 8/20 II 1865 r. Milutin pisał m.in.: „[...] w świetle sporów, które już wyszły na jaw przed otwarciem Komisji, wynika, zdaniem moim, wyraźna konieczność: delegowane osoby postawić w takim położeniu, aby mogły one pracować nieprzerwanie, posługując się określonym stopniem samodzielności.”

¹⁹ Minister spraw wewnętrznych Rosji, Piotr Wałujew, tak charakteryzuje w swoim dzienniku atmosferę tego posiedzenia: „[...] N. Milutin s samoj żelcznoj nienawistju chotiel prowesti mysl o wysoczajszem powielenii, dożenstwowawszem priedopriedielit' wsie kancelarskije podrobnosti dieloiproizwodstwa riedakcyonnoj komissii, uczrieżdajemoj w Carstwie Polskom dla naczertanija naczał sudiebnoj rieformy. Celju było swiazał' Arcimowicza (prieżniego druga Milutina), kotoryj bud'to by protivodiejstwujet w polskom duchie russkim prieobrazowanijam Milutina. Eta

łe określenie zadań i sposobu podejmowania decyzji Milutin dążył do skrepowania Komisji w sprawach merytorycznych.

Komitet odrzucając wniosek Berga podkreślił, iż uczestnictwo działaczy rosyjskich w pracach Komisji Prawniczej jest podstawowym warunkiem i od jego spełnienia zależy powodzenie reformy: „Doświadczenia ubiegłego trzydziestolecia wykazały, że nie można oczekiwać zrozumienia dla reformy sądownictwa od miejscowych działaczy [...] W obecnym czasie jeszcze mniej [...] ponieważ reforma ta winna przybrać kierunek zgodny z duchem ostatnich rządowych przedsięwzięć, których użyteczny cel tak mało odpowiada jednostronnym względom i dążeniom znacznej części miejscowych urzędników”.²⁰ Jednocześnie odparto argument namiestnika o zbieżności w wielu miejscach rosyjskich ustaw sądowych z r. 1864 z obowiązującym w Królestwie porządkiem prawnym, zwracając uwagę, iż ustawy sądowe zostały zestawione dla kraju żyjącego w całkowicie innych warunkach społecznych i politycznych niż Królestwo Polskie, gdzie rewolucyjne i wrogie rządowi elementy łatwo mogą obrócić gwarancje sądowe w oręż przeciwko prawowitej władzy. Dlatego, dążąc do maksymalnego zbliżenia ustawodawstwa Królestwa z ustawodawstwem rosyjskim, „[...] przy nowym urządzeniu sądownictwa i w ogóle przy rozstrzyganiu kwestii prawnych w Królestwie należy mieć stale na względzie nie tylko ogólnie przyjęte zasady prawne, ale przede wszystkim interesy państwa i większości narodu pobudzanego przez rząd do nowego życia obywatelskiego”.²¹

Wreszcie Komitet w oparciu o projekt Milutina sformułował podstawowe zasady instrukcji Komisji Prawniczej, zalecając sporządzenie szczegółowego tekstu instrukcji Komitetowi Urządzającemu w Królestwie Polskim i przedstawienie go do zatwierdzenia cesarskiego.

Dziennik z zawartymi w nim wnioskami Komitetu do spraw Królestwa Polskiego został zatwierdzony przez Aleksandra II 24 II/8 III 1865 r. i następnego dnia przesłany ministrowi sekretarzowi stanu Królestwa Polskiego „do należytego wykonania”.²²

igra wysocжайшими повелениями производят тѣзотоже впечатлѣніе” — *Dniwnik P. A. Watujewa ministra wnutriennych dzieł*, t. II, Moskwa 1961, s. 21.

²⁰ Dziennik Komitetu d.s. Królestwa Polskiego, [druk w j. ros.] CGIAL, F. 1270, op. 47, nr 77, k. 28–30.

²¹ *Ibid.*, a także pismo Płatonowa do Berga z 28 II/12 II 1865 r. — CGAOR, F. 815, op. 1, nr 486, k. 17–25.

²² Pismo S. Żukowskiego do W. Płatonowa z 25 II 1865 r. (st. st.) — CGIAL, F. 1270, op. 47, nr 77, k. 19.

III. SKŁAD PERSONALNY KOMISJI

Prawie równocześnie nastąpiły pierwsze nominacje prawników rosyjskich do Komisji Prawniczej. Już 5 II (st. st.) cesarz zezwolił na delegowanie do Warszawy byłego rektora uniwersytetu w Kijowie, rzeczywistego radcę stanu Iwaniszewa²³ a wraz z nim mianowani zostali członkami Komisji: rzeczywisty radca stanu Gotowcew i radca nadworny Izwolskij, oraz do składu Komisji — asesory kolegialni: Gerard, Szklarskij i Gałkin.²⁴ Dnia 27 II/11 III 1865 r. na wniosek Milutina cesarz mianował Iwaniszewa, Gotowcewa i Izwolskiego przewodniczącymi wydziałów Komisji Prawniczej zaś Gerarda, Szklarskiego i Gałkina — członkami-redaktorami. Jednocześnie mianowano członkami-redaktorami Komisji Burmistera, Sziszkina i Jureniewa.²⁵

Do końca marca 1865 r. nominacje na członków-redaktorów Komisji Prawniczej otrzymali: książę Ceretielew, Lego, Ryżow, Daniłow i Kornilowicz, a na urzędników kancelaryjnych w Komisji — Koptiajew, Dudienkow, Kuzmin i Smirnickij.²⁶

Wszyscy oni zostali wybrani przez Milutina, który niewątpliwie instruował ich też, po czyjej stronie mają się opowiedzieć po przyjeździe do Warszawy. Ich udział w pracach Komisji miał uniemożliwić Arcimowiczowi realizację jego koncepcji przygotowania reformy sądowej i zneutralizować stanowisko mianowanych już wcześniej członków Komisji — Polaków. Nastawienie tych nowo mianowanych członków i atmosferę, jaką stworzyli oni w Komisji, dobitnie charakteryzuje Anna Arcimowiczowa w pisany prawdopodobnie w marcu 1865 r. liście do brata Aleksieja Żemczużnikowa: „*Milutin nabirajet junych i nieopytnych ludzi, bolszeju czastieju iz prawowiedow, kotorym on tołkujet, czto w War.[szawie] dwie partii: Czerkas.[skogo] i Arcimowicza i sowietujet prinadležat' k pierwoj. Ty widisz czto s podobnymi lud'mi Wik.[toru] budiet trudno diejstwowat' w to wriemia [...] Jeszczo woznikajet spor mieźdu W. i etimi gospodami w sledstwwi togo czto oni iz nienawisti i niedowierija k miestnym żytielam żelajut pieriedat' czast' sudiebnoj i mirowoj własti na miestach wojennym naczałnikam, na czto biez somnienija W. sogłasitsja nie możet, cztoby nie uwiekowit' wojennyj proizwoł w stranie*”.²⁷

²³ Pismo nr 1038 z 8 II 1865 r. Ministerstwa Oświecenia do Ministra Sekretarza Stanu Królestwa Polskiego — AGAD Warszawa, Akta Sekretariatu Stanu [dalej cyt. ASS], 699/1865.

²⁴ N. Milutin do W. Płatónowa 10/22 II 1865 r. — ASS, 689/1865, k. 2 i 3.

²⁵ *Ibid.*, k. 9 i 10 — Milutin do Płatónowa 1/13 III 1865 r.

²⁶ *Ibid.*, k. 11, 14, 15 i 17 — pisma Milutina do Płatónowa z 5/17 III 1865 r. 9/21 III 1865 r. i 17/29 III 1865 r. Wykaz osób delegowanych do Komisji Prawniczej także: CGIAL, F. 869, op. 1, nr 602, k. 1—3.

²⁷ Biblioteka im. Lenina w Moskwie [dalej cyt: BL], rkps M/4815/2. Tekst

W składzie osobowym Komisji Prawniczej już pod koniec r. 1865 i w pierwszym półroczu r. 1866 zaszły pewne zmiany. Na własną prośbę zwolnieni zostali członkowie-redaktorzy: Burmeister²⁸ i Kornilowicz²⁹, a przeniesiony na stanowisko obersekretnarza II departamentu Rządzącego Senatu — Gerard³⁰. Mianowano nowych członków-redaktorów: Piaseckiego³¹, Liubawskiego³², Wasilewskiego³³ i Puzanowa³⁴. Dnia 13 kwietnia 1866 r. (st. st.) odwołany został ze stanowiska przewodniczącego wydziału Komisji Prawniczej — Izwolskij, a na jego miejsce mianowany Karcow, dotychczasowy przewodniczący łomżyńskiej Komisji do spraw Włościańskich.³⁵

IV. ORGANIZACJA I ZASADY FUNKCJONOWANIA KOMISJI

W szybkim tempie przebiegały też prace nad przygotowaniem projektu instrukcji Komisji Prawniczej. Komitet Urządzający, któremu zatwierdzone przez cesarza 24 II/8 III 1865 r. wnioski Komitetu do spraw Królestwa Polskiego zlecały to zadanie, znajdował się w sytuacji o tyle łatwiejszej, iż we wnioskach tych zawarto nie tylko sformułowanie zadań Komisji, ale i jej strukturę oraz podstawowe zasady funkcjonowania.

Projekt instrukcji omawiany był na dwu posiedzeniach Komitetu Urządzającego: 30 IV/12 V i 5/17 V 1865 r.³⁶ Najwięcej wątpliwości wzbudziła redakcja art. 15 projektu instrukcji, który w pierwotnej wersji brzmiał: „Przy nakreśleniu podstawowych zasad i samych projektów ustroju sądowego i postępowania sądowego przyjmuje się za podstawę najwyżej zatwierdzone ustawy sądowe cesarstwa, o ile to jest możliwe w obecnym położeniu kraju”. Ten ostatni zwrot uznany został przez Arcimowicza za sprzeczny z celem, jaki postawiono przed Komisją, tzn. stworzeniem trwałego ustawodawstwa: „Dla obecnego położenia kraju, znajdującego się w wyjątkowych wojennych warunkach, wymagających dyktatury, nie trzeba ustalać ani podstawowych zasad, ani wydawać praw organicznych, które tworzy się dla stałego, a nie dla

listu ma wszystkie cechy brudnopisu. List ten publikuje także Spasowicz, treść jednak nieco się różni — por. Spasowicz: *Soczinienija*, t. X, s. 434.

²⁸ ASS, 689/1865, k. 75.

²⁹ *Ibid.*, k. 101 i 102.

³⁰ *Ibid.*, k. 103, 104, 107, 110.

³¹ *Ibid.* k. 86.

³² *Ibid.*, k. 87. Liubawskij został odwołany z Komisji 10/22 VI 1867 r., a na jego miejsce mianowano członkiem-redaktorem Igelstroma — BJ, rkps 5007, t. IX, k. 77.

³³ ASS, 689/1865, k. 99.

³⁴ ASS, 488^b/1865, k. 14.

³⁵ Milutin do Płatonowa 16/28 IV 1866 r. — ASS, 689/1865, k. 96.

³⁶ CGAOR, F. 815, op. 1, nr 311, k. 314.

tymczasowego, nienormalnego położenia". Arcimowicz proponował przyjąć ustawy sądowe cesarstwa za podstawę „w miarę możliwości”, albo „o tyle, o ile mogą być one przystosowane do miejscowych warunków i potrzeb kraju”.³⁷ Komitet Urządzący przyjął ostatecznie sformułowanie: „Zgodnie z potrzebami kraju i z duchem przedsięwziętych obecnie rządowych przeobrażeń.”³⁸

Ostateczny projekt instrukcji, opracowany w Komitecie Urządzącym³⁹, opatrzone podpisami Berga, Czerkaskiego i pozostałych członków Komitetu, przesłany został do Petersburga i z rozkazu cesarskiego skierowany 16/28 VI 1865 r. do Komitetu do spraw Królestwa Polskiego.⁴⁰ Komitet uznał projekt instrukcji za odpowiadający ogólnie zasadom sformułowanym w jego dzienniku zatwierdzonym przez cesarza 24 II/8 III 1865 r. Jeszcze raz zatrzymano się nad kwestią możliwości zastosowania rosyjskich ustaw sądowych w Królestwie, powtarzając dosłownie sformułowania z powołanego wyżej dziennika.⁴¹

Dziennik tego posiedzenia Komitetu i projekt instrukcji Komisji Prawniczej Aleksander II zatwierdził w Peterhofie 2/14 VII 1865 r.⁴² Dnia 6/18 VII 1865 r. Płatonow zawiadomił o tym Berga⁴³, a Komitet Urządzący na posiedzeniu 10/22 VII zlecił Arcimowiczowi niezwłoczne wydanie zarządzenia o otwarciu Komisji Prawniczej⁴⁴.

W myśl instrukcji Komisja Prawnicza działała przy Komitecie Urządzącym, stanowiąc jego wydział prawny. Komisja funkcjonowała w zebraniu ogólnym i w trzech wydziałach: cywilnym, karnym i organizacji sądownictwa. W skład zebrania ogólnego wchodził: przewodniczący Komisji, przewodniczący trzech wydziałów, członkowie zebrania ogólnego i członkowie-redaktorzy. Ci ostatni mieli w zebraniu ogólnym głos decydujący jedynie w sprawach ich wydziałów, w pozostałych — głos doradczy. Poszczególne wydziały Komisji stanowili ich przewodniczący i członkowie-redaktorzy. Zaproszenie do udziału w pracach wydziału członka zebrania ogólnego zależało od przewodniczącego wydziału.

Z treści instrukcji wyraźnie wynika, że główna rola, w pracach kodyfikacyjnych przypadała wydziałom. Tu miały powstawać i podlegać wstępnej dyskusji wszystkie projekty. Zebranie ogólne Komisji mogło projekt

³⁷ CGAOR, F. 815, op. 1, nr 309, k. 267.

³⁸ *Ibid.*, k. 268.

³⁹ CGIAL, F. 1270, op. 1, nr 125, k. 2—16. Projekt instrukcji także [w:] *Postanowienia Uczriedzielnego Komiteta (P.K.U.)*, t. IV, Warszawa 1865, s. 15 i n.

⁴⁰ *Ibid.*, k. 1.

⁴¹ CGAOR, F. 815, op. 1, 311, k. 316—317.

⁴² *Ibid.*, k. 321. Tekst instrukcji *ibid.*, k. 323—335, oraz Dziennik Praw K.P., t. 63, s. 209 n.

⁴³ CGAOR, F. 815, op. 1, nr 311, k. 314.

⁴⁴ *Ibid.*, k. 322, także Dziennik Praw K.P., t. 63, s. 207.

zwrócić do wydziału w wypadku stwierdzenia jego niezgodności z zatwierdzonymi przez cesarza podstawowymi zasadami, niezupełności lub niejasności, czy sprzeczności w redakcji poszczególnych artykułów.

Wszystkie prace Komisji miały być prowadzone w języku rosyjskim. Prace Komisji Prawniczej kierowano do rozpatrzenia w Komitecie Urządzącym, w którego posiedzeniach uczestniczyli wtedy z głosem decydującym przewodniczący wydziałów i z głosem doradczym — poszczególni członkowie-redaktorzy. Rolę przewodniczącego Komisji Prawniczej instrukcja sprowadzała do ogólnego nadzoru nad przebiegiem jej prac i prezydowania na posiedzeniach zebrania ogólnego. Decyzje na posiedzeniu wydziałów i w zebraniu ogólnym zapadały większością głosów. W wypadku równości przeważał głos przewodniczącego.

Przedstawione zasady organizacji i funkcjonowania Komisji maksymalnie neutralizowały możliwości wpływu na przebieg prac przygotowawczych i treść projektów, członków zebrania ogólnego — polskich prawników: Hubego, Dutkiewicza, Wosińskiego i Łackiego. Nie brali oni udziału w pracach wydziałów, w zebraniu ogólnym zmajoryzowani byli przez przewodniczących wydziałów i członków-redaktorów, nie uczestniczyli w posiedzeniach Komitetu Urządzącego przy rozpatrywaniu prac Komisji. Wreszcie instrukcja zaliczyła stanowiska przewodniczących wydziałów do IV klasy urzędów, zaś członków zebrania ogólnego do klasy V (jeśli nie byli już zaliczeni do wyższej), na równi z członkami-redaktorami.

Charakterystyczne jest, iż pełne podporządkowanie Komisji Prawniczej Komitetowi Urządzącemu odsuwało istniejącą jeszcze Radę Stanu Królestwa od prac ustawodawczych, chociaż formalnie do niej przecież należało przygotowywanie projektów ustawodawczych. Komisja Prawnicza nie pozostawała w żadnym związku z Radą Stanu.

Instrukcja, precyzując zadania Komisji Prawniczej, wymieniała kolejno: ustalenie podstawowych zasad reformy prawodawstwa, sporządzenie w oparciu o nie gotowych projektów ustawodawczych i przygotowanie projektów praw w kwestiach zgłoszonych przez Komitet Urządzący i władze rządowe lub wynikłych w samej Komisji. Przy ustalaniu podstawowych zasad reformy prawodawstwa w Królestwie jako pierwsze miały być ustalane projekty organizacji sądownictwa oraz postępowania sądowego cywilnego i karnego.

V. POCZĄTEK PRAC NAD REFORMĄ

Wypełniając polecenie Komitetu Urządzącego, Arcimowicz otworzył pierwsze posiedzenie Komisji Prawniczej 4/16 VIII 1865 r. Dokonano na nim przydziału członków-redaktorów do wydziałów Komisji, którym przewodniczyli: wydziałowi karnemu — Iwaniszew, wydziałowi ustroju

sądownictwa — Gotowcew, zaś wydziałowi cywilnemu — Izwolskij. Pierwszy wstępny budżet Komisji, zatwierdzony przez namiestnika, wynosił 65 980 rubli rocznie.⁴⁵

W okresie od sierpnia do października 1865 r. członkowie-redaktorzy zapoznali się z obowiązującym w Królestwie ustawodawstwem oraz z pracami i materiałami byłej Komisji Kodyfikacyjnej, a także wynikami przeprowadzonej wizytacji sądów. Arcimowicz bowiem, jeszcze przed utworzeniem Komisji Prawniczej, już na początku kwietnia 1864 r. polecił zgromadzenie i przekazanie Radzie Stanu przechowywanych w archiwum Komisji Rządowej Sprawiedliwości materiałów i akt z dotychczasowych prac kodyfikacyjnych w Królestwie.⁴⁶ Zaś we wrześniu 1865 r. Rada Stanu przekazała Komisji Prawniczej wszystkie akta byłej Komisji Kodyfikacyjnej Królestwa Polskiego.⁴⁷ Zgromadzone w ten sposób materiały i akta zostały podzielone pomiędzy członków-redaktorów Komisji Prawniczej. Iwaniszew przejął materiały z prac początkowych nad procedurą karną, Izwolskij — materiały do procedury cywilnej i projekty kodeksu postępowania cywilnego, Lego — materiały do wszystkich ksiąg kodeksu cywilnego, książę Ceretielew — materiały do procedury karnej, a Szyszkina — prace nad prawem karnym. Wreszcie Ryżow zapoznawał się z materiałami dotyczącymi organizacji sądownictwa.

Arcimowicz, oprócz kompletowania materiałów z dotychczasowych prac kodyfikacyjnych, jeszcze przed formalnym otwarciem Komisji Prawniczej rozpoczął przygotowania do przeprowadzenia wizytacji sądów w Królestwie. Uzyskawszy z inicjatywy Berga 22 XI/4 XII 1864 r. pełnomocnictwo cesarskie do rewizji sądownictwa⁴⁸, w memoriale z 23 III/4 IV 1865 r. przedstawił Komitetowi Urządzącemu zasady rewizji sądownictwa w oparciu o ukaz carski z 4/16 III 1819 r., podkreślając jednocześnie znaczenie wizytacji nowo utworzonych sądów gminnych. Komitet Urządzący na swym 58 posiedzeniu 13/25 IV 1865 r. zatwierdził proponowany przez Arcimowicza porządek wizytacji sądów w Królestwie.⁴⁹

W ślad za tym na początku maja 1865 r. Arcimowicz przedstawił namiestnikowi proponowany skład zespołu wizytującego. Proponował członka Senatu, prezesa Sądu Apelacyjnego — Wiczorkowskiego, prezesa war-

⁴⁵ ASS, 647/1865, k. 5.

⁴⁶ ARS, nr 55 — pismo sekretarza stanu przy Radzie Stanu do Dyrektora Głównego Sprawiedliwości z 21 III/2 IV 1864 r.

⁴⁷ *Ibid.* — pismo przewodniczącego Komisji Prawniczej do sekretarza stanu przy Radzie Stanu z 4/16 IX 1865 r. i protokół odbioru z 19/25 IX 1865 r.

⁴⁸ Patrz wyżej przypis 9.

⁴⁹ Wyciąg z dziennika 58 posiedzenia Komitetu Urządzącego w dniu 13/25 IV 1865 r. „O porządku rewizji sądów w Królestwie Polskim” — CGAOR, F. 815, op. 1, nr 311, k. 298—303.

szawskiego trybunału cywilnego — Polczyckiego, pełniącego obowiązki sekretarza stanu przy Radzie Stanu — Zielińskiego, trzech rosyjskich urzędników Komitetu Urządzającego — Goremykina, Łukianowa i Pia-seckiego oraz dwóch aplikantów Komisji Rządowej Sprawiedliwości — Osipowa i Miłkaszewskiego. Berg zatwierdził wszystkie te kandydatury 4/16 V 1865 r.⁵⁰ Wizytację sądów rozpoczęto w sierpniu 1865 r. od magistratur sądowych mieszczących się w Warszawie.⁵¹

Wydział organizacji sądownictwa w okresie od sierpnia do października 1865 r. układał plan czekających go prac. Uznano, iż przed opracowaniem podstawowych zasad reformy należy w pierwszym rzędzie rozstrzygnąć, w jakim zakresie pewne instytucje sądownictwa w Królestwie powinny być ze względów politycznych, społecznych i religijnych urządzone w oparciu o inne podstawy aniżeli w cesarstwie. Na plan pierwszy wysunięto problem ustroju sądów gminnych i ich stosunku do funkcjonującego w Królestwie sądownictwa ogólnego oraz potrzebę tworzenia sądów pokoju poza miastami, jeżeli istniejące sądy gminne mają prawo sądenia wszystkich mieszkańców gminy bez względu na stan. Poza tym planowano zająć się kolejno ustrojem sądownictwa polubownego, organizacją przysięgłych, obrońców sądowych i prokuratury, wreszcie udziałem policji w przeprowadzaniu śledztw i jej stosunkami z władzami sądowymi.⁵²

Wątpliwości budziła kwestia, czy instytucja sędziów przysięgłych jest w Królestwie na czasie, czy organizacja obrońców sądowych ma mieć charakter samorządowy, tak jak w cesarstwie. Generalnie uznano, iż szereg instytucji i rozwiązań przyjętych w ustawach sądowych cesarstwa jest nie na czasie w stosunku do Królestwa, „gdzie stan sądowniczy wziął aktywny udział w rewolucji, ludność miejska obróciła w zło darowany jej samorząd [...], a ludność wiejska [...] ciągle bezkrytycznie wierzy w prawo duchowieństwa do kierowania życiem obywatelskim narodu.”⁵³

⁵⁰ *Ibid.*, k. 304—305. Jednocześnie Arcimowicz proponował na wypadek potrzeby szczegółowego przeglądu akt, powołanie do zespołu wizytującego dodatkowo: referendarza stanu Stempowskiego, sekretarza Rady Stanu — Sztummera, przewodniczących trybunałów cywilnych: radomskiego — Tyszko i płockiego — Praskiewicza, oraz prokuratora lubelskiego sądu kryminalnego — Kleszczyńskiego.

⁵¹ Pismo Arcimowicza do Dyrektora Głównego Sprawiedliwości z 14/26 VIII 1865 r., w którym prosi o czasowe zwolnienie Wieczorkowskiego od dotychczasowych obowiązków, oraz powiadomienie sądów o rozpoczynającej się rewizji — *Ibid.*, k. 312—313.

⁵² ASS, 647/1865, k. 7—9. Prace wydziału organizacji sądownictwa w pierwszych miesiącach po otwarciu Komisji w pewnym stopniu dezorganizował fakt odelegowania jego przewodniczącego Gotowcewa i członków-redaktorów Daniłowa i Ryżowa, do prac nad reformą zarządu gubernialnego i powiatowego.

⁵³ CGAOR, F. 815, op. 1, nr 309, k. 59, a także: CGIAL, F. 869, op. 1, nr 603, k. 26—33.

VI. ZMIANY NA STANOWISKU PRZEWODNICZĄCEGO KOMISJI

Skompletowanie składu Komisji Prawniczej i nakreślenie jej instrukcji stanowiły zwycięstwo Milutina i unaocznily Arcimowiczowi, iż dalszy jego udział w pracach nad reformą sądownictwa w Królestwie jest w gruncie rzeczy bezcelowy.

W początkach września 1865 r. Arcimowicz wyjechał do Petersburga, zagnalony ciężką chorobą swego teścia, senatora Michała Żemczużnikowa. Pobyt w Petersburgu chciał jednocześnie wykorzystać dla starań o zwolnienie go z funkcji pełnionych w Królestwie. Namiestnik Berg, domyślając się rzeczywistego celu podróży Arcimowicza, uprzedził o tym cesarza Aleksandra II, prosząc o pozostawienie go na dotychczasowych stanowiskach w Królestwie.⁵⁴

Starania Arcimowicza w Petersburgu przyniosły oczekiwany przez niego skutek. Należy sądzić, iż nie obyło się tu bez „poparcia” Milutina, który w ten sposób pozbywał się z Komisji Prawniczej ostatniego znaczącego człowieka, mającego odmienny pogląd na metody przygotowania reformy sądowej w Królestwie.

Dnia 25 IX/7 X 1865 r. Aleksander II powiadomił listownie Berga, iż Arcimowicz uzyskał zgodę na powrót do Rosji i że ma w tej sprawie złożyć oficjalny raport w Warszawie.⁵⁵

Całkowicie zrozumiałe w tej sytuacji starania Berga o mianowanie Arcimowicza członkiem Komitetu do spraw Królestwa Polskiego⁵⁶ nie zostały w Petersburgu uwzględnione. Cesarz poinformował namiestnika, iż przewiduje dla Arcimowicza „inne ważne funkcje w nowej organizacji sądowej w Rosji.”⁵⁷ Odsunięcie Arcimowicza od spraw Królestwa Polskiego miało być konsekwentne i zupełne. Dnia 9/21 XII 1865 r. zapadła

⁵⁴ List Berga do Aleksandra II z 25 VIII/6 IX 1865 r. — CGAOR, F. 728, op. 1, nr 2742 cz. III, k. 254—255: *„Ces qualités et ces vertus lui ont cependant attiré la haine de personnes injustes et passionnées et l'ont exposé à beaucoup de désagréments. Je crains qu'il ne cherche des occasions pour quitter ce pays; Je désire beaucoup le conserver dans la position qu'il occupe. Je crois devoir soumettre ces confidences à VMI à l'occasion d'un voyage, que le Sénateur Arcimowicz est obligé de faire à St. Petersbourg où l'appelle à ce qu'il m'assure, la grave et dangereuse maladie de son beau-père.”* O zamiarach Arcimowicza pisał też M. Żemczużnikow w liście do córki Anny Arcimowicz 28 VIII 1865 r. (st. st.): *„Wczoraj wieczorem ucieszył mnie swoim przyjazdem nasz przyjaciel Wiktor [...] Daj Boże, aby udało mu się zrealizować to, po co przyjechał, to jest więcej już nie wracać do Warszawy”* — BL, rkps M/4814/15.

⁵⁵ CGAOR, F. 728, op. 1, nr 2742 cz. III, k. 314.

⁵⁶ Listy Berga z 13/25 XI 1865 r. do Płatonowa — CGAOR, F. 547, op. 1, nr 914, k. 103—104, oraz z 18/30 XI 1865 r. do Aleksandra II — CGAOR, F. 728, op. 1, nr 2742 cz. III, k. 381.

⁵⁷ CGAOR, F. 547, op. 1, nr 630, k. 244—245.

oficjalna decyzja o zwolnieniu Arcimowicza z funkcji piastowanych w Królestwie i jego powrocie do Rosji. Jednocześnie mianowano na miejsce Arcimowicza wiceprezesem Rady Stanu przewodniczącego Najwyższej Izby Obrachunkowej, Fundukleja.⁵⁸ Arcimowicz mianowany został członkiem departamentu karnego kasacyjnego Rządzącego Senatu w Petersburgu. W Warszawie miał pozostać do czasu rozpatrzenia przez Komitet Urządzający przygotowanych pod jego kierownictwem projektów o urządzeniu miast i o wykupie czynszów wieczystych.⁵⁹

Wyrażenie w Petersburgu zgody na odejście Arcimowicza postawiło na porządku dziennym kwestię obsadzenia stanowiska przewodniczącego Komisji Prawniczej. Już w październiku 1865 r. Aleksander II zobowiązał Berga do wyszukania kandydata, który by „zdolnościami i prawością” w pełni odpowiadał ważności tego stanowiska.⁶⁰

Berg chciał wykorzystać pełnomocnictwo carskie dla powrotu do swej wcześniejszej koncepcji złożenia prac nad reformą sądową w ręce prawników polskich. W listopadzie 1865 r. przedstawił kandydaturę Romualda Hubego, uzasadniając ją doświadczeniem w pracach kodyfikacyjnych, znajomością praw obowiązujących w Królestwie, wysoką godnością zajmowaną w hierarchii służbowej, wreszcie lojalnością polityczną, udowodnioną przez niego w czasie długoletniej służby w Petersburgu. Zdaniem namiestnika, mianowanie na miejsce Arcimowicza osoby zajmującej wysokie miejsce w hierarchii służbowej jest tym ważniejsze, iż w zebraniu ogólnym Komisji zasiadają członkowie Rady Stanu i Dyrektor Główny Komisji Rządowej Sprawiedliwości.⁶¹ Cesarz jednak bardzo szybko poinformował Berga, iż nie jest zainteresowany powierzeniem przewodnictwa w Komisji Hubemu i zaproponował na to stanowisko Iwaniszewa.⁶²

⁵⁸ „Moskowskije Wiedomosti” nr 285 z 29 XII 1865 r., s. 1.

⁵⁹ Pismo ministra sprawiedliwości D. Zamiatnina z 7 II 1866 r. (st. st.) do Arcimowicza, oraz odpowiedź Arcimowicza z 16/28 II 1866 r. — CGAOR, F. 815, op. 1, nr 401, k. 1 i 4—5. Patrz także: CGAOR, F. 547, op. 1, nr 914, k. 135 (list Berga do Płatonowa z 16/28 II 1866 r.) oraz CGAOR, F. 815, op. 1, nr 492, k. 1—4 i F. 815, op. 1, nr 493, k. 1—2.

⁶⁰ List Aleksandra II do Berga z 14/26 X 1865 r. — CGAOR, F. 547, op. 1, nr 630, k. 231.

⁶¹ Pismo Berga do Płatonowa nr 17883 z 11/23 XI 1865 r. — CGAOR, F. 547, op. 1, nr 914, k. 100—101. Także ASS, 689/1865, k. 67—68. W piśmie tym Berg wymienia także nazwisko Iwaniszewa, jako najstarszego w służbie spośród przewodniczących wydziałów Komisji Prawniczej. Nie zatrzymuje się jednak dłużej nad tą kandydaturą.

⁶² W liście z 6/18 XII 1865 r.: „*À cette occasion, je dois Vous dire franchement, que je ne voudrais pas voir le Sénateur Hubbe occuper cet emploi [...]*” — CGAOR, F. 547, op. 1, nr 630, k. 244. R. Hube znalazł się po r. 1863 w wyraźnej niełasce, jeśli idzie o stosunki ze sferami wysokiej biurokracji petersburskiej. Wydaje się, iż u podstaw tego leży stawiane mu wtedy zarzuty, jakoby w trakcie swej wcześniejszej działalności kodyfikacyjnej i urzędowej w Petersburgu usiłował narzucić Rosji

W grudniu 1865 r. przyjechał do Warszawy N. Milutin. Celem jego wizyty było zapoznanie się z dotychczasowymi pracami Komisji i dalsze ich ukierunkowanie oraz porozumienie się z namiestnikiem co do kandydata na przewodniczącego Komisji.⁶³ Milutin uznał za zadowalające i zaawansowane jedynie prace wydziału karnego Komisji, kierowanego przez Iwaniszewa. Najślabiej wypadł w ocenie kierowany przez Izwolskiego wydział cywilny. Milutin z Bergiem doszli do wniosku, że należy zmienić przewodniczącego tego wydziału.⁶⁴

Po powrocie z Warszawy Milutin zdecydowany był doprowadzić do powierzenia zwolnionego przez Arcimowicza przewodnictwa w Komisji Prawniczej Iwaniszewowi. W piśmie nr 259 z 3/15 I 1866 r. do Platonowa proponuje mianować Iwaniszewa pełniącym obowiązki przewodniczącego Komisji z wszelkimi prawami i obowiązkami przywiązany do tego urzędu, z jednoczesnym pozostawieniem mu przewodnictwa w wydziale karnym.⁶⁵ Dnia 5/17 I 1866 r. Iwaniszew mianowany został pełniącym obowiązki przewodniczącego Komisji Prawniczej.⁶⁶ Arcimowicz przekazał formalnie przewodnictwo Komisji Iwaniszewowi w końcu lutego 1866 r., gdy ten powrócił z Lublina, gdzie wizytował miejscowe sądy.⁶⁷

Wcześniejsze (już w instrukcji) zepchnięcie polskich prawników-członków zebrania ogólnego Komisji na margines prac kodyfikacyjnych, panująca atmosfera nieufności w stosunku do nich, a ostatecznie — powierzenie przewodnictwa Iwaniszewowi, przesądziły o odejściu R. Hubego. W lutym 1866 r. senator Romuald Hube, który rangą i przeszłością urzędową stał wyżej nie tylko od wszystkich członków, ale i od nowego przewodniczącego Komisji, złożył prośbę o zwolnienie go od brania udziału w jej zebraniu ogólnym.⁶⁸

szereg instytucji materialnego prawa cywilnego obowiązującego w Królestwie Polskim — zob. W. Sobociński: *Z dziejów prac kodyfikacyjnych dla Królestwa Polskiego i Rosji, Romuald Hube wobec kwestii chłopskiej*, [w:] *Wiek XIX*, Warszawa 1967, ss. 192—193.

⁶³ CGAOR, F. 547, op. 1, nr 630, k. 243.

⁶⁴ List Berga do Aleksandra II z 22 XII 1865 r./3 I 1866 r. — CGAOR, F. 547, op. 1, nr 266, k. 26v—27. W liście tym Berg upiera się nadal przy koncepcji powierzenia Hubemu przewodnictwa Komisji. W drugim liście do cesarza (pod taką samą datą), Berg wyraża opinię (jakoby uzgodnioną z Milutinem), iż Iwaniszew nie nadaje się do zastąpienia Arcimowicza w Komitecie Urządzącym — CGAOR, F. 728, op. 1, nr 2742 cz. III, k. 457 v.

⁶⁵ ASS, 689/1865, k. 78.

⁶⁶ *Ibid.*, k. 83 — wypis z protokołu Sekretariatu Stanu Królestwa Polskiego.

⁶⁷ Pismo Arcimowicza do Berga z 9/21 II 1866 r. — CGAOR, F. 815, op. 1, nr 401, k. 2—3.

⁶⁸ CGAOR, F. 815, op. 1, nr 414, k. 12—13 — nie datowany brulion obszernego pisma w jęz. ros., z motywacją stanowiska Hubego. Charakter pisma N. Milutina.

Prezesura Iwaniszewa była dosyć krótkim epizodem w dziejach Komisji Prawniczej. Już w kwietniu 1866 r. zwrócił się on do Berga o całkowite zwolnienie ze służby w Królestwie i zezwolenie na powrót do Rosji, motywując to niedostatecznym przygotowaniem do prac kodyfikacyjnych.⁶⁹ Właściwe powody swej decyzji wyłożył Iwaniszew w odrębnym raporcie przedstawionym namiestnikowi 1/13 V 1866 r.⁷⁰

Iwaniszew nie widział możliwości osiągnięcia postawionego przed Komisją Prawniczą celu, przy zachowaniu jej dotychczasowego składu i zasad funkcjonowania. Pisał wprost, iż prace kodyfikacyjne powinny być powierzane specjalistom, legitymującym się bogatą wiedzą teoretyczną i praktyczną w jednej z dziedzin prawa, a nie młodym prawnikom, w większości niedostatecznie przygotowanym, mało znającym potrzeby kraju i nie przywykłym do trudów prac legislacyjnych, tym bardziej że przygotowane przez nich projekty przyjmowane są większością głosów na zebraniach wydziałów komisji, w których oni właśnie stanowią większość. Berg przesłał raport Iwaniszewa do Płatonowa w celu przedłożenia cesarzowi.⁷¹

W zaistniałej sytuacji, Milutin żywił uzasadnione obawy, aby po odejściu Iwaniszewa z konieczności nie powierzono stanowiska przewodniczącego Komisji któremuś z prawników polskich, powołanych do udziału w zebraniu ogólnym i ewentualności takiej chciał zapobiec. W przygotowanym dla cesarza memoriale udowadniał, iż w najbliższym czasie prace Komisji nadal koncentrować się będą w wydziałach i dopiero za 2—3 miesiące mogą być zredagowane podstawowe zasady reformy sądowej. Zwołanie więc zebrania ogólnego nie będzie konieczne wcześniej niż jesienią 1866 r. i wtedy dopiero zaistnieje potrzeba powierzenia przewodnictwa w nim któremuś z członków Komitetu Urządzającego. Do tego czasu proponował wyrazić zgodę na zwolnienie Iwaniszewa i powierzyć przewodniczącemu wydziału ustroju sądów, Gotowcewowi, ogólne kierownictwo pracami redakcyjnymi we wszystkich trzech wydziałach, z jednoczesnym mianowaniem go członkiem Komisji Rządowej Sprawiedli-

Tekst tej samej treści z adnotacją ołówkiem na marginesie „6/18 fiewr. 1866” także w CGAOR, F. 547, op. 1, nr 119.

⁶⁹ ASS, 689/1865, k. 118a.

⁷⁰ CGAOR, F. 547, op. 1, nr 914, k. 158—159, oraz ASS 689/1865, tekst pomiędzy kartami 121 a 122.

⁷¹ CGAOR, F. 547, op. 1, nr 914, k. 162 — w piśmie przewodnim z 3/15 V 1866 r. Berg pisał do Płatonowa: „C'est un brave et honnête homme [...] J'ai essayé de le retenir, mais en vain. Il m'a fait entendre que sa conscience d'honnête homme ne lui permettait pas de rester à la place qu'il occupe [...] Il expose dans sa lettre, ci-jointe en original, les mêmes convictions qui ont porté le Sénateur Arcimowicz à se retirer de la commission.”

wości. Przewodniczenie w wydziale karnym miałyby objąć po Iwaniszewie jeden z członków-redaktorów.⁷²

Dnia 5/17 VII 1866 r. rozkazem do namiestnika mianowano Gotowcewa członkiem Komisji Rządowej Sprawiedliwości⁷³, a 7/19 VII 1866 r. Milutin zawiadomił Gotowcewa o powierzeniu mu ogólnego kierownictwa nad pracami redakcyjnymi wszystkich trzech wydziałów Komisji Prawniczej.⁷⁴ Dymitr Gotowcew był ostatnim przewodniczącym Komisji Prawniczej. Wprowadzony w skład Komitetu Urządzającego, kierował pracami Komisji do czasu jej rozwiązania w r. 1871.

VII. KOLEJNOŚĆ PRAC NAD PROJEKTAMI

Od października 1865 r. do końca stycznia 1866 r. wydział ustroju sądów Komisji Prawniczej w zasadzie zapoznawał się jeszcze z istniejącym w Królestwie ustrojem sądownictwa, adwokatury i notariatu. Przedmiotem szczegółowych rozważań były stosunki pomiędzy policją a sądami w świetle obowiązujących w Królestwie procedur karnych pruskiej i austriackiej oraz instrukcja policji o przeprowadzaniu dochodzeń. Nadal dyskutowano nad problematyką sądów pokoju.⁷⁵

Poczynając od lutego 1866 r. obrady wydziału dotyczyły kolejno gotowych projektów lub referatów na temat ogólnych zasad ustroju sądów gminnych i ustroju adwokatury⁷⁶, instytucji prokuratorów jako oskarżycieli publicznych i ich stosunków z sędziami śledczymi⁷⁷, organizacji sądu kasacyjnego i zasad nadzoru prokuratorskiego⁷⁸.

W czerwcu ostatecznie rozstrzygnięto podstawowe zasady ustroju sądów gminnych i sądów pokoju⁷⁹, a w lipcu rozpatrywano zasady organizacji sądów okręgowych i izb sądowych. Przedmiotem obrad były też zasady urządzenia kancelarii sądowych i w ogóle ustroju wewnętrznego sądów oraz kwestia kandydatów na urzędy sądowe i komorników.⁸⁰

Komisja Prawnicza zakończyła prace nad sporządzeniem projektów organizacji sądownictwa w październiku 1866 r. i 6 grudnia (st. st.) przed-

⁷² Memoriał N. Milutina z 26 VI/8 VII 1866 r. *Ob ustroju Warszawskiej Juridycznej Komisji*, zatwierdzony przez cesarza 28 VI/10 VII 1866 r. — CGIAL, F. 869, op. 1, nr 603, k. 11—13.

⁷³ ASS, 689/1865, k. 124.

⁷⁴ *Ibid.*, k. 125.

⁷⁵ CGAOR, F. 547, op. 1, nr 266, k. 72 i 262; ASS, 647/1865, k. 12—13, 14.

⁷⁶ CGAOR, F. 547, op. 1, nr 266, k. 315; ASS 647/1865, k. 16.

⁷⁷ CGAOR, F. 547, op. 1, nr 266, k. 406; ASS, 647/1865, k. 18.

⁷⁸ CGAOR, F. 547, op. 1, nr 267, k. 33 i 93; ASS, 647/1865, k. 20 i 22.

⁷⁹ CGAOR, F. 547, op. 1, nr 267, k. 184; ASS, 647/1865, k. 24.

⁸⁰ CGAOR, F. 547, op. 1, nr 267, k. 460; ASS, 647/1865, k. 26.

stawiała gotowe projekty namiestnikowi. Berg powołał dla rozpatrzenia przedstawionych przez Komisję Prawniczą projektów specjalny komitet doradczy spośród miejscowych prawników pod swoim osobistym przewodnictwem. Dnia 14 lutego 1867 r. (st. st.) cesarz rozkazał wnieść projekty pod obrady Komitetu Urządzącego celem przedstawienia uwag i wniosków.

Ostatecznie w grudniu 1867 r. prace Komisji Prawniczej znalazły się w Petersburgu, gdzie rozpatrywał je powołany rozkazem carskim specjalny komitet doradczy dla rozpatrzenia projektów reformy sądowej w Królestwie Polskim. Komitet ten zakończył obrady w r. 1868.⁸¹

*
* *

Powołanie Komisji Prawniczej i bezpośrednie podporządkowanie jej Komitetowi Urządzącemu było przejawem ostatecznego odsunięcia od prac przygotowawczo-legislacyjnych nad reformą sądownictwa miejscowych organów polskich, głównie Rady Stanu. W ten sposób Komitet Urządzący skupił w swoim ręku kierownictwo nad przygotowaniem i realizacją dwóch najistotniejszych reform podjętych w Królestwie po powstaniu 1863 r. — reformy włościańskiej i reformy sądowej. Skład personalny Komitetu Urządzącego i Komisji Prawniczej w pełni gwarantował treść reformy sądowej zgodną z kierunkiem unifikacyjnej polityki caratu.

W przygotowaniu reformy współdziałały także liczne inne organy i specjalne komitety, funkcjonujące lub *ad hoc* tworzone w Petersburgu. Niewątpliwie główną rolę odgrywał tu Komitet do spraw Królestwa Polskiego, utworzony w Petersburgu 25 II/8 III 1864 r. jako wyższy organ doradczy przy osobie cesarza. Tu dyskutowano i opiniowano wszystkie projekty reform przedsięwziętych w Królestwie po powstaniu styczniowym. Na czele Komitetu formalnie stanął Aleksander II, przewodniczącym jednak (na wypadek nieobecności cesarza) mianowany został książę Paweł P. Gagarin, przewodniczący Rady Państwa i Komitetu Ministrów; zarządzającym sprawami Komitetu został sekretarz stanu Stiepan M. Żukowski. Komitet do spraw Królestwa Polskiego istniał do r. 1881. Po rozwiązaniu kompetencje jego przejął Komitet Ministrów.⁸²

⁸¹ *Dokład zawiedujuszczego Juridiczieskoj Komissijej o prieobrazowanii sudiebnoj czasti w Carstwie Polskom* — druk zbroszurowany, w jęz. ros., bez daty, zawierający 21 stron — BL, rkps Czerk. I, 49/1 (pierwszy w teczce).

⁸² Okolski: *Wykład prawa administracyjnego...*, t. I, ss. 206—207; M. Rejnk: *Oczerk zakonodatelstwa Carstwa Polskogo (1807—1881)*, SPietiersburg 1902, ss. 116—117 i 171; *Dniewnik P. A. Wałujewa...*, t. I, s. 274 i przypis 274 na s. 413; I. Ihnatowicz: *Vademecum do badań nad historią XIX i XX w.*, t. II, Warszawa 1971, s. 166.

Wszelkie projekty kierowane były do Komitetu początkowo za pośrednictwem ciągle funkcjonującego w Petersburgu Sekretariatu Stanu Królestwa Polskiego (*Stats-Siekrietariat Carstwa Polskogo*), na którego czele stał minister sekretarz stanu. Sekretariat Stanu Królestwa zniesiono 19/31 V 1866 r., a w jego miejsce utworzono Własną J.C.M. Kancelarię do spraw Królestwa Polskiego (*Sobstwiennaja Jego Impier. Wielicz. Kancelarija po dielam Carstwa Polskogo*). Głównozarządzającym Kancelarią w randze ministra sekretarza stanu oraz z wszystkimi jego dotychczasowymi prawami i obowiązkami został tajny radca, N. A. Milutin. Przed Kancelarią postawiono zadanie przyspieszenia podjętych w Królestwie reform, tu skoncentrowały się wszystkie prace ustawodawcze nad reformami i nadzór nad ich wprowadzeniem w życie. Po Milutynie Kancelarią przez okres kilku miesięcy zarządzał hr. P. Szuwałow, a następnie, aż do jej zwinienia w r. 1876 — D. N. Nabokow.⁸³

Kancelaria do spraw Królestwa Polskiego nie była już, tak jak Sekretariat Stanu, organem świadczącym o odrębności Królestwa, a stała się ośrodkiem koncentrującym wszystkie działania mające za cel likwidację tej odrębności.

Po likwidacji w r. 1871 Komitetu Urządzającego i razem z nim Komisji Prawniczej⁸⁴, funkcje Komisji Prawniczej przejął II Ustawodawczy Oddział Własnej J.C.M. Kancelarii (*II Zakonodatielnoje Otdielenije Sobstwiennoj Jego Impier. Wielicz. Kancelarii*), co było dowodem ostatecznej unifikacji Królestwa i Cesarstwa w sferze przygotowawczo-legislacyjnej.

W dalszym etapie prac nad reformą sądową w Królestwie Polskim przygotowane przez Komisję Prawniczą projekty poddane były też rozpatrzeniu Departamentu Ustaw Rady Państwa (*Departament Zakonow Gosudarstwennogo Sowjeta*) i Zebrania Ogólnego (*Obszczeje Sobranije*) Rady Państwa.

Ta mnogość organów przygotowawczo-legislacyjnych nie była czymś specyficznym, występującym tylko w kwestii reformy sądownictwa w Królestwie. Była ona w ogóle cechą charakterystyczną XIX-wiecznej Rosji, gdzie liczne stałe organy i specjalne czasowe komitety współdziałały ze sobą w sposób nie zawsze skoordynowany w pracach legislacyjnych (II Oddział Własnej Kancelarii Cesarskiej — Kancelaria Państwa — Komitet Ministrów — Departament Ustaw Rady Państwa — Ogólne Zebranie Rady Państwa). Wszystkie one zresztą nie posiadały w absolutnie rządzonym państwie carskim samodzielnych kompetencji.

Tak było też i w przypadku reformy sądowej w Królestwie. Własna

⁸³ *Dniewnik P. A. Wałujewa...*, t. II, s. 125 i 170; Okolski: *op. cit.* t. I, ss. 204—206; Rejnke: *op. cit.*, ss. 117 i 171; Ohryzko-Włodarska: *op. cit.*, ss. 11—12.

⁸⁴ Ukaz z 23 marca 1871 r. — *Dziennik Praw K.P.*, t. 71, s. 133.

Kancelaria do spraw Królestwa przedsiębrała prace na polecenie cesarza; Komitet do spraw Królestwa Polskiego nie miał prawa decyzji w rozpatrywanych sprawach, a jego wnioski i opinie nabierały mocy dopiero po uzyskaniu akceptacji cesarskiej i sporządzeniu przez Sekretariat Stanu, a następnie Kancelarię do spraw Królestwa odpowiednich aktów wykonawczych.

Komisja Prawnicza była więc jednym ze specjalnych organów, powołanych do przygotowania i realizacji podjętych po r. 1863 w Królestwie Polskim reform unifikujących jego ustrój z Rosją.

РЕЗЮМЕ

Из реформ, предпринятых в Царстве Польском после поражения восстания 1863 г., а целью которых было полное его объединение с Россией, первостепенное значение имела реформа судостройства. Работы по ее подготовке начались осенью 1864 г. и продолжались почти 12 лет, втягивая как многочисленные постоянные государственные органы царской России, так и специально созданные комитеты и комиссии.

Подготовка проектов реформы была доверена специально созданной в Варшаве Юридической комиссии, действующей как отделение Учредительного комитета и непосредственно ему подчиненной. В состав комиссии в основном вошли откомандированные в Варшаву русские юристы. Большинство из них составляли молодые, начинающие чиновники центральных русских органов. Ничем не связанные с Царством Польским, не знающие традиций его правосудия, они были, по мнению царских властей, хорошей гарантией соответствующей подготовке реформы.

2(14) июля 1865 г. Комиссия получила утвержденную царем подробную инструкцию и 4(16) июля начала работу, которая проходила в трех отделениях: уголовном, гражданском и в отделении судостройства.

В своих подготовительных работах над проектом реформы Юридическая комиссия должна была опираться на основные принципы, принятые судебными законами Империи 20 XI 1864 г. (по старому стилю).

Первым председателем Комиссии был назначен В. Арцимович. После его отставки, с февраля 1866 г. обязанности председателя исполнял председатель уголовного отделения Н. Иванишев, а с июля 1866 г. — председатель отделения судостройства Д. Готовцев.

Действительным же творцом концепции Юридической комиссии, ее состава и делопроизводства был Н. А. Милютин, в 1864—1866 гг. являющийся членом Учредительного комитета и Комитета по делам Царства Польского, а с мая 1866 г. — главноуправляющим основанной в Петербурге вместо Статс-секретариата Царства Польского Собственной его императорского величества канцелярии по делам Царства Польского. Милютин — доверенное лицо царя — фактически руководил всеми предпринятыми после 1863 г. в Царстве Польском реформами.

После ознакомления с проблематикой функционирующего в Царстве правосудия третье отделение Комиссии приступило к разработке первоначальных проектов новой организации правосудия (февраль 1866 г.). Эти работы были закончены в конце 1866 г.

Создание и деятельность Юридической комиссии были доказательством полного отстранения местных польских органов, главным образом Государственного Совета Царства Польского, от подготовительно-легислатурных работ над судебной реформой и окончательной победы в царской политике по отношению к Царству Польскому централизованных тенденций.

RÉSUMÉ

Parmi les réformes initiées après la chute de l'insurrection de 1863 dans le Royaume de Pologne et ayant pour but son union totale avec la Russie, la réforme de juridiction avait la plus grande importance. Les travaux de sa préparation, commencés en automne 1864, duraient presque douze ans, engageant plusieurs institutions de l'état tsarien ainsi que commissions et comités temporaires spéciaux.

La préparation des projets de la réforme a été confiée à la Commission Juridique, spécialement formée à Varsovie, qui fonctionnait en tant que section du Comité Organisateur et qui y était soumise directement. Cette commission se composait surtout de juristes russes délégués pour Varsovie. Pour la plupart, c'étaient de jeunes fonctionnaires des organes centraux russes, au début de leur carrière. N'étant liés sous aucun rapport avec le Royaume, ne connaissant pas les traditions de la juridiction locale, ils pouvaient garantir la préparation de la réforme convenable du point de vue des autorités tsariennes.

La commission a reçu l'instruction détaillée ratifiée par l'empereur le 2/14 juillet 1865 et le 4/16 juillet de la même année a commencé les travaux dans trois sections: pénale, civile et de système de juridiction.

Dans ses travaux préparatifs sur les projets, la Commission Juridique devait se fonder sur les principes fondamentaux admis par les lois des tribunaux de l'Empire du 20 novembre 1864 (d'après le calendrier julien).

La fonction du premier président de cette commission a été remplie par W. Arcimowicz. Après sa résignation, depuis février 1866 les devoirs du président ont été confiés à N. Iwaniszew, président de la section pénale et, à partir de juillet 1866 — à D. Gotowcew, président de la section de système des tribunaux.

L'auteur réel de la conception de la Commission Juridique, de sa composition et de son mode de fonctionnement était Nikolaï A. Milutin. Celui-ci, de 1864 à 1866, était membre du Comité Organisateur et du Comité aux Affaires du Royaume de Pologne. Depuis mai 1866 il était administrateur en chef de la Chancellerie privée de Sa Majesté l'Empereur aux affaires du Royaume de Pologne. En tant qu'homme de confiance du tsar, il dirigeait en réalité toutes les réformes entreprises dans le Royaume après 1863.

La section de régime des tribunaux de la Commission Juridique, après avoir pris la connaissance des problèmes relatifs à la juridiction actuelle du Royaume, a commencé, à partir de février 1866, la préparation des projets élémentaires d'une nouvelle organisation de la juridiction. Ces travaux ont été terminés vers la fin de 1866.

La formation et l'activité de la Commission Juridique signifiaient que les organes législatifs polonais locaux, surtout le Conseil d'État, ont été tout à fait écartés des travaux législatifs de préparation de la réforme juridique. Elle témoignait également de la victoire définitive des tendances de centralisation dans la politique tsarienne envers le Royaume de Pologne.